

זמן המשמש

פרופ' חנן חבר

[א]

ב־11 ביוני 1953 הופיעו בקול העם, עיתון המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שתי ידיעות. בידיעה הראשונה דווח על תושבת אם אלפחם שאיבדה את תעודת הזהות שלה, וצוין שהעיכוב בהנפקת התעודה החדשה פגע באספקת המזון לאזרחית הפלסטינית בתקופת משטר הצנע בישראל. תחת הידיעה הופיעה ידיעה נוספת שכותרתה "נעצרו 6 גונבי פרי ברמלה." בהמשך נכתב: "נפתחו תיקים באשמת גנבת פרי. 62 קילוגרם משמש, שנמצאו ברשות הנאשמים, הוחרמו." מהידיעה הראשונה ניתן ללמוד על מעמדם השברירי של הפלסטינים במדינת ישראל הצעירה. גם אם היו מי שנשארו בתוך גבולות המדינה לאחר הטיהור האתני שבוצע בנכבה של מלחמת 1948, הרי גם בסופו של תהליך התאזרחותם במדינה הם לא נהנו משוויון אזרחי. שלטונות הממשל הצבאי, שהוקם מייד לאחר המלחמה, הצרו את צעדיהם של הפלסטינים אזרחי ישראל. אדמות פלסטיניות הופקעו, והופעלו מנגנוני פיקוח כלכליים ופוליטיים. חמורה לא פחות הייתה הגבלת חופש התנועה של הפלסטינים ברחבי המדינה. שיבת הפליטים שנמלטו או גורשו בתקופת המלחמה לא הותרה, ואלה שבכל זאת הצליחו לחזור לאחר שהסתיימה המלחמה, קיבלו מעמד של "נוכחים נפקדים", הגדרה שהוחלה גם על הפליטים הפנימיים שביקשו לחזור לבתיהם ולרכוש שהיה ברשותם לפני המלחמה.

מעורבותה הנמרצת של משטרת ישראל באיתור גנבי המשמשים מעידה כי הם לא נגנבו ממטעים שהיו בבעלות של פלסטינים אזרחי ישראל. קרוב לוודאי שהם נגנבו ממטעי משמשים שהיו בעבר בבעלות פלסטינית, אך בעקבות המלחמה הועברו לידי החברה הממשלתית "מטעי האומה בע"מ", זרוע חקלאית של הממשל הצבאי

ששמה מסגיר את המטרות הלאומיות שלמענן הוקמה. להשתלטות על המטעים הפלסטיניים ולהפיכתם לרכוש של המדינה היהודית הייתה גם משמעות סימבולית. הניצחון במלחמה אפשר לנכס את החקלאות הפלסטינית למיתולוגיה של קולוניאליזם המתיישבים הציוני, שביסס את בעלותו על ארץ ישראל באמצעות עיבוד חקלאי של הטבע המקומי.

[ב]

את הרומן של אחמד מחמוד אגבאריה, **עונת המשמישים: אוטוביוגרפיה מדומיינת**, ניתן לקרוא גם כפעולת התנגדות להשתלטות היהודית על החקלאות הפלסטינית כמו זאת שנקטה חברת "מטעי האומה בע"מ". בתרגום שמו של הרומן לעברית, המילה "משמישים", שמסמנת את הפרי באמצעות שמו בערבית, העומד בניגוד לשמו העברי התקני "משמש", מעידה על ההתרסה הפוליטית של התרגום נגד העברית הציונית. השימוש במילה "משמיש" הוא דוגמה טיפוסית ל"תרגום שאילה" (qualque), שבו שפת היעד של התרגום, כאן העברית, שואלת מן המקור, שכאן הוא ערבי, מונחים ומילים שלא קיימים בה. ההמרה של ה"משמש" העברי ב"משמיש" הערבי ממלאת את החסר הסמנטי שיצרה החייאת השפה העברית, שלעיתים קרובות גירשה את הערבית מתחומה. עם זאת, חשוב לציין שברוב המקרים ההבחנה בין השפות לא הייתה מלאה, והעובדה שקווי המתאר של שתי השפות כללו גם אזורים של חפיפה יצרה מרחב שלישי של יחסים אמביוולנטיים, שכן הניגוד בין המילים "משמש" ל"משמיש" מכיל גם את הדמיון שמתקיים ביניהן. לצד ההכרה באיבה בין הערבית לעברית, מממש התרגום לעברית את הממד האוטופי ואפילו המשיחי של קיום לשוני ופוליטי משותף, אשר בא לידי ביטוי בפרקטיקות התרגום של פרויקט **מכתוב מکتוב**, שהרומן של אחמד אגבאריה רואה אור במסגרתו.

כותרת הרומן מעידה כי הוא מסופר מנקודת המבט של פלסטיני, המשקיף על תוצאות הנכבה שריסקה את החברה הפלסטינית

במלחמת 1948, והבחירה בשם "משמיש" הפלסטיני חושפת את האלימות של שלילת הבעלות הפלסטינית, אשר ננקטה, בין השאר, על ידי "מטעי האומה".

פרי המשמיש שמופיע בכותרת הרומן שימש לעיתים כאלגוריה לגורל הפלסטיני. על מלוא המשמעות של אלגוריה זו שמעתי מאיאר ברגותי, שלימד אותי כי "עונת המשמיש", ובערבית "ג'מעה מְשִׁיָּה", כלומר העונה הקצרה שבה מבשיל המשמיש, הייתה תגובה פלסטינית רווחת לגירוש של הפלסטינים ולהימלטותם בתקופת הנכבה. המשמעות שנכרכה בשימוש בביטוי "ג'מעה משמישיה" הייתה שבתוך זמן קצר תסתיים המלחמה והפלסטינים יוכלו לשוב למקומותיהם. אלא שכמובן ההפך מזה אירע. הנכבה שלא הסתיימה, שכן עד עצם היום הזה לא חזרו הפליטים הפלסטינים למקומותיהם, מעניקה לכותרת הרומן משמעות אירונית.

דוגמה לשימוש נכזב בהתייחסות לתקופה הקצרה של הבשלת המשמיש בביטוי לתקווה שהמלחמה תסתיים והמצב ישוב לקדמותו – ניתן למצוא בזיכרונותיו של החאג' עבד אלעזיז סרחאן, אבו ע'סאן, יליד הכפר אלתינה (התאנה) במחוז אל־מַלְה (רמלה – שמקורה במילה הערבית רַמַל, היא "חול"), שנכבש בתשעה ביולי 1948, אשר התגורר אחרי הגירוש במחנה הפליטים קדורה, ליד רמאללה:

היה זה יום עצוב וכואב. היו כאלה שלא הצליחו אפילו לקחת את ילדיהם איתם. נשים רבות ילדו בדרך. השלו אותנו לחשוב שמדובר ב'ג'מעה משמישיה', ושעוד נחזור. אבל הג'מעה משמישיה הזאת נמשכת כבר 62 שנים. החבל עדיין קשור על הצנצנות, והמשמישים נרקבו מבלי שנחזור...¹

1 החאג' עבד אלעזיז סרחאן, אבו ע'סאן, 15 במאי 2010. "הפליטים הפלסטינים עדיין כמהים לבתיהם", מרכז אלא־תַחֲאד.
וראו גם: מחמד אלנתיסי, 1 ביולי 2018. "מחנות הפליטים, הנכבה והעדויות לה", אלביאן, רמאללה.

החורבן שהנכבה המיטה על העם הפלסטיני חולל משבר ייצוגי חמור בשיח הפלסטיני. הרס המרחב הילידי הפלסטיני הקשה על הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל להמשיך לדמיין אותו כמולדתה של קהילה לאומית פלסטינית. ההשתלטות היהודית על המרחב באמצעות גירושים והפקעה של אדמות ושטחים חקלאיים צמצמה את הנוכחות הפלסטינית במרחב של מדינת ישראל ואפשרה את כינונה של ישראל כדמוקרטיה בעלת רוב יהודי. הגבלות התנועה שהטילו שלטונות הממשל הצבאי חריפו את קשיי הפלסטינים לשמר בדמיונם את נוכחותם כמובנת מאליה במרחב מולדתם, והנחיתות האזרחית של הפלסטינים אזרחי ישראל הקשתה עליהם לדמיין את הטריטוריה הלאומית של מדינת ישראל כמולדתם. האופן שבו הביאה הנכבה גם לדלדולו של המרחב הפלסטיני העירוני (כמו שהראתה מנאר חסן בספרה **הסמויות מן העין**)² בא לידי ביטוי גם בלוקליזציה של הדמיון הספרותי הפלסטיני אשר צומצם למרחב של הכפר הפלסטיני, ונתן ביטוי לצמוד.

ביסודו של דבר, ייצוגי המרחב ברומן **עונת המשמישים**, שחורגים מהמרחב המקומי של הכפר, מבליטים את הדומיננטיות המקומית. לדוגמה ג'בל שיח' אסכנדר, ששמו עוברת להר אלכסנדר, שעליו נאמר שמפסגתו – שבה ניצבים בית תפילה מוסלמי וקברו של שיח' אסכנדר – ניתן להשקיף על אם אלפחם. זאת עדות לכך שהרומן כתוב בסוגה של כתיבה לוקאלית שמממשת את הצמוד של הפלסטינים לאדמתם.

הפרגמנטריות, ההרס וההתפוררות שהיו תוצאותיה של הנכבה פגעו ביכולותיה של הספרות הפלסטינית לייצג את המרחב הפלסטיני כמסמל ישות קולקטיבית שמתקיימת בתוכו. הרומן של אגבאריה מצטרף לניסיונות ספרותיים להתגבר על משבר הייצוג התרבותי,

2 מנאר חסן, 2017. **סמויות מן העין: נשים והערים הפלסטיניות**. מכון ון ליר ירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

הכלכלי והפוליטי, שנוסח בבחירות על ידי רשיד ח'אלידי כאשר קבע כי "עולם חדש זה של התקופה שלאחר 1948 בא לידי ביטוי לראשונה במאבק על השאלה מי אמור 'לייצג' את הפלסטינים".³ הרומן של אגבאריה הוא דוגמה מובהקת למאמצים הפוליטיים, התרבותיים והספרותיים, שהולכים ומתגברים, להתמודד עם משבר הייצוג הזה, שעקבותיו ניכרות עד עצם היום הזה.

[ד]

אלא שביסודו של דבר, הרומן של אגבאריה אינו מייצג את המשמיש כסמל לאומי פלסטיני. לכאורה מדובר בפיגורה לשונית שההרמוניות והאורגניות שלה מתממשות בנרטיב שכונה על ידי ולטר בנימין כנרטיב של ישועה, שהופך את המשמיש לסמל של תקווה לאומית; אלא שבחינה מדוקדקת יותר של הפיגורה של המשמיש ברומן מגלה תמונה הפוכה. במקום שהמשמיש ישמש כסמל, שדרכו ניתן לדמיין את הקהילה הלאומית הפלסטינית כאחדותית והומוגנית – הוא מתפקד ברומן כאלגוריה, המנוגדת לטרנסצנדנטיות של הסמל, ואשר הוגדרה על ידי ולטר בנימין כביטוי להרס ולמוות.⁴ כך מתפקד המשמיש כאלגוריה לאומית שמבטאת את משבר הייצוג של המציאות הפלסטינית.

פעולתה של האלגוריה הלאומית כביטוי להרס ולמוות מאפשרת לאלגוריה הפלסטינית, הפרגמנטרית ונטולת התקווה, גם לחתור תחת נרטיב הישועה של הסמל הלאומי, ובכך היא מאפשרת לה לנגח גם את הסמל הציוני. כך, למשל, קריאת הרומן בהקשרים הכלכלי והתרבותי של החברה בישראל, לא יכולה להתעלם מהעובדה שהמשמיש כפרי אהוב גם על היהודים; ובתוך כך נחשף הניכוס הציוני של המשמיש, ונחשפת עובדת היותו כרוך בשור האדמות והמטעים. ניכוס הפירות

3 רשיד ח'אלידי, 2010. כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, רעננה, עמ' 143.

4 ולטר בנימין, 1996. הרהורים, כרך ב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 31-10.

של החקלאות הפלסטינית, בדומה לניכוס של מאכל פופולרי כמו החומוס, הם מעשים של שימוש בתוצרת החקלאית הפלסטינית כדי להפוך ל"טבעית" את הבעלות הציונית על הטבע המקומי.

גם הביטוי "בְּפָרָא פִּי-אַלְמִשְׁמִישׁ", שחדר אל העברית ומרחף בתודעה של הקורא, ממחיש את האלגוריות של המשמיש. במקום הנרטיב הפרוגרסיבי והליניארי של גאולתו הלאומית של העם הפלסטיני, מסמן הביטוי "בְּפָרָא פִּי-אַלְמִשְׁמִישׁ" דבר שלא יקרה לעולם; כלומר, במקום ציפייה לגאולה, הוא מציין כישלון ידוע מראש. ואכן, במקום לסמל אחדות וגאולה לאומיות, האלגוריות של המשמיש ברומן היא תגובה לנכבה, שריסקה את החברה הפלסטינית בחומר וברוח - תגובה של ייאוש ושל היעדר תקווה לאומית.

טארק, הדמות המרכזית ברומן והמספר בגוף ראשון, מתאר את עקבות הנכבה בחיים הלוקאליים של כפר הולדתו ובחיי הפרטיים. לוקאליות זאת מודגשת באמצעות שרטוט המרחב שבו מתרחשת עלילת הרומן גם באמצעות הטופוגרפיה של האתרים הפלסטיניים הסובבים את הכפר.

כמספר־עֵד טווה טארק את סיפורו באמצעות שני מונולוגים, שכל אחד מהם מסופר מנקודת זמן אחרת - האחת היא תקופת לימודיו בבית הספר, והשנייה מתרכזת בשחרורו ויציאתו מהכלא שבו נכלא לחמש־עשרה שנה לאחר שהואשם ברצח. מבנה הרומן מבוסס על התחלפות נקודות המבט, שמנהלות משא ומתן דיאלקטי

עם זהויות פלסטיניות שונות, שלמעשה נשללות בזו אחר זו. כך, למשל, במונולוגים שלו מטיל טארק ספק בתקווה שהלאומיות הפלסטינית תמומש באמצעות מאבק לאומי. ואכן, האלימות שבשלה הוא נאסר חורגת מהניגוד הבינארי שיצר הממשל הצבאי בין אזרח תמים לבין מבצעו של "פשע לאומני". העובדה שפשעו של טארק לא בוצע על רקע המכונה "לאומני", ולא סווג כאלימות שהופנתה נגד שלטונות הממשל הצבאי - שוללת ממנו את ההילה של השתתפות במאבק הלאומי.

את הרצח שבו הואשם, ושבעקבותיו נכלא בבית הסוהר, מגדיר טארק בבית המשפט באמצעות הקביעה: "אני מודה שהרגתי אותו ואני מודה שלא הרגתי אותו" (עמ' 41). האלגוריות מיוסדת כאן על אוקסימורון שבאמצעותו מנסה טארק לשזור את הריגתו של אויב לאומי בהריגתו של אדם פרטי. האלגוריה טמונה בכך שטארק מגדיר את המעשה הן כהריגה בחלום, הן באמצעות הקביעה שחלק מהחלום התגשם. האוקסימורון הזה מביא אותו להפציר בשופט להרשיע אותו בסעיף ביטחוני ולהגדיר את סירובו של השופט כזדון, שנועד לפגוע בשמו הטוב ולהפוך אותו לפושע מנודה ולרוצח וגנב שפל. החלום שבתוכו יכול להתקיים אוקסימורון כזה לא מצליח להפוך אותו לייצוג ממשי של מה שאירע באמת. משבר הייצוג בא לידי ביטוי בתקוותו של טארק להציל את כבודו באמצעות ייצוג הרצח כמעשה סמלי לאומי. אבל תקוותו נכזבת, והרצח הופך לאלגוריה פרגמנטרית שמבטאת את הייאוש ואת היעדרה של כל תכלית.

[ה]

האלגוריות של הרומן ניכרת בראש ובראשונה בפרגמנטריות של עלילתו, שאינה בנויה כמקשה הומוגנית אחת שתנועתה ליניארית, אלא מורכבת מסדרה של נקודות זמן מתחלפות. הקפיצות בזמנים מקשות על הקורא למקם את הפרגמנטים השונים לאורך ציר הזמן, ורצף המסירה ברומן בנוי כמלאכת מחשבת מתעתעת, כך שלעיתים קרובות מתבררות נקודות הזמן בעלילה רק באמצע פרק או אפילו בסופו. התעתוע שיוצר הנרטיב כאלגוריה שולל כל אפשרות שעלילת הרומן תשמש מודל לתקווה לאומית. לא פחות מכך ניתן לקרוא את התעתוע כהתנגדות עקבית לניכוס הרומן לטובת פוליטיקת זהויות כזו שניתן להסתמך עליה כבסיס למאבק פוליטי ולאומי.

האלגוריות של הרומן מודגשת, למשל, כשטארק וחברו ע'ביש מעשנים יחד. העישון מופיע כסמל לגבריות, אך כאשר מתברר שהטבק

עשוי מגללי חמורים, כלומר שהם מעשנים חומר ירוד, מתפרק סמל הגבריות והופך נלעג ומגעיל.

דוגמה נוספת - כשתושבי הכפר חוגגים את פסטיבל המשמישים בחודש יוני, שבו חלה עונת המשמיש, מתברר שבכפר יש מחסור במים והצינורות יבשו. העובדה שלא היו מים להשקיית עצי התאנים, הזיתים והחרובים, ושהמשמישים עצמם צמחו כגידולי בעל, מבחינה בין גידול המשמישים ובין חקלאות הכפר. האלגוריות של המשמיש ניכרת אפוא ביכולתו לצמוח ללא תלות במי ההשקיה שהריבון הישראלי אמור לספק לאזרחיו. כך הופך המשמיש, שהיה אמור לצמוח באדמה המדומיינת כחלק טבעי של טריטוריה ריבונית, לאלגוריה לייאוש ולחוסר התקווה לשוויון אזרחי ולהשתייכות טריטוריאלית. עם זאת, האלגוריה של המשמיש מסמנת גם את יכולתו להמשיך ולצמוח גם ללא הכרת הריבון הציוני בזכויותיהם של הפלסטינים.

טארק מתפעם מפסטיבל המשמיש, שמתקיים בו טקס מיוחד לאכילתו של הפרי הנחשק, שבו "כל בוסתן התהדר בעצי המשמיש שלו, והפירות נצצו בו בליל יוני כמו כוכבים בגלקסיה או קישוטים על עץ חג המולד" (עמ' 12), אך הסמליות החגיגית מתפרקת כשמתברר שמדובר בגנבה, והסמל הנשגב של המשמיש הופך לאלגוריה המלמדת על מוסריות פגומה. גם הדברים שטארק כותב לאלדע'ל פוגעים בערכו של המשמיש: "אם תתעסק איתי אני אלבין את פניך ברבים ואחשוף את סוד סחורתכם הנוכרית, כך שלא תצליחו למכור אפילו משמיש אחד (שם).

הזלילה חסרת המעצורים של "המשמישים המפוארים של אלחמאווין" (עמ' 13) הופכת את המשמיש הסמלי והמהודר לאלגוריה לכאב, לסבל ולהרס, ובעיקר לגועל גופני. ובכלל, גנבת המשמישים מסתיימת בערעור, בחוסר יציבות של האדמה, שמגיע לשיאו בהחלקה של טארק אל תוך בור שנחפר כמלכודת. בעוד רגלו תקועה במלכודת המסיבה לו כאבים עצומים, הוא שומע סביבו את נביחות הכלבים. כך מתגלה המשמיש, שטארק יצא להשיג "כשיצא לפשוט

על הבוסתן של אבינו אדם" (עמ' 21), כמלכודת אלגורית המסמנת את ניסיונו הכושל לחזור לגן העדן האבוד של התקופה שקדמה לנכבה. הייצוג האלגורי של המשמיש הופך אותו לאובייקט רווי אלימות. את תגובת גופו לזלילת המשמישים מנסח טארק כהתקפה צבאית. הצבא הישראלי, ששפתו חודרת לחיי הכפר והורסת את הפסטורליות שלו, חוזר ומופיע באמצעות המסוקים שחגים סביבו. העובדה שתכלית המטסים אינה ברורה מחזקת את התחושה שמטרתם היחידה היא להפר את השקט בכפר ולהפחיד את תושביו. כך מחריף המרחב היהודי שמחוץ לכפר את מגבלות התנועה שמטיל הממשל הצבאי. נוסף על כך שהתנועה מחוץ לכפר אסורה, גם האלימות הצבאית חודרת לתוכו. חוסר האפשרות לשמר את האוטונומיה הלוקאלית של הכפר הופך אותו מפסטורלה סמלית לאלגוריה של פחד ואלימות ולמקור לייאוש. זה גם גורלו של הניסיון לשקם את החיים אחרי הנכבה באמצעות תמונה פסטורלית:

פלאחיות יחפות בגילים שונים חצו את המגרש בלבוש שחור כשעל ראשיהן כדים [...] שלושה גמלים עברו שם בעקבות אבו פריד הג'מאל, מוביל הגמלים הידוע, עמוסים שלל ירקות קיץ בלאדיים טריים וריחניים. ממרחק הבחין טארק שעל גבם מונחים גם אגדים של מלוח'יה (עמ' 22).

אבל גם תמונה פסטורלית זאת מתרסקת בעקבות חדירה אלימה של מסוקי הצבא הישראלי, שמשמיעים רעש מחריש אוזניים, מפחיד ובלתי נסבל, אשר מביא לכך "ש[ה]מלוחיה התפזרה לכל עבר, והגמלים התחילו להסתובב במעגלים ולהשמיע חרחורים מוזרים" (שם). גם כאן מפוררת האלימות הצבאית היהודית את הפסטורלה הסימבולית והופכת אותה לאלגוריה שמבטאת הרס וחורבן.

כשטארק נאסר באשמת רצח, נוזף בו הקצין המפקח: "נראה שאתה משתוקק לחזור לביתך הטבעי" (עמ' 19). עזיבת הבית הטבעי, כשהמאסר הוא מטאפורה לעזיבה, מעידה לכאורה על כך שדברי הקצין מסמלים את הגירושים של תקופת הנכבה. הצמחייה הטבעית היא סמל לתקוותו של טארק לחזור לכפר כאל גן עדן שממנו גורש.

גם שיעורי הטבע שנלמדים בכיתה הם למעשה פעולות דידקטיות שתפקידן להקנות לתלמידים זהות ילידית, שאמורה לקשור אותם בדרך טבעית לאדמת הכפר.

אך גם כל זה מתברר כאשליה. כשטארק חוזר לכפר לאחר שריצה את תקופת המאסר שלו, תוקפת אותו תחושה של זרות שמודגשת, למשל, בתיאור נסיעתו באוטובוס שרוב נוסעיו חיילים. ואכן, הוא שואל את עצמו, "אם יש בעולם הזה מקלט בטוח בשבילי, מקום שיספק לי מחיה וקורת גג. ידעתי שהעולם הזה איננו עולמי" (עמ' 29-30). גם כשטארק מציין את הזיכרונות שהופכים למולדת, הוא מתייחס לעובדה שהם "מעוררים ניכור עמוק באדם כשהוא משחזר אותם לעצמו" (עמ' 30). כך מערערת הזרות ביחסו לעולם שבתוכו גדל כתלמיד בית ספר כל קשר אורגני עם המציאות הסובבת אותו, שהופכת את סמליותו של הכפר לאלגוריה.

למעשה, מטיל הרומן ספק מסוים אפילו בניחומים שהדת יכולה לספק. אומנם רגע ההתרפקות על הטקסים הדתיים במסגד, שבו השיח' אסעד מנהל את התפילה, הוא רגע של שיתוף והבנה מלאה, אבל כל זה מתערער כשמתברר שבמסגד מונה אחראי חדש לשיעורים שבין התפילות, שמצוי בקונפליקט עם השיח' אסעד.

[1]

הסדרה של שלילת הזהויות מעוררת אצל הקוראים תחושה שאף אחת מהן לא תוכל להציע תיקון לאסון הנכבה או חלופה לדיכוי הפלסטינים במדינת ישראל. אלא שסיום הרומן מביא את סדרת השלילות, שפוסלות זהויות אפשריות בזו אחר זו, לסיומה הדיאלקטי. סיום הרומן ממקם את השלילות כשיאה של תנועה דיאלקטית לקראת אפשרות לתיקון שתמומש באדמה שאיננה טריטוריה, כלומר אדמה שמתקיימת מחוץ לריבונות, מחוץ לחברה ומחוץ לפוליטיקה. לאחר שהתעכב ודחה את קריאת המכתב של חמדאן, דחיות שבמהלכן התפתחה ברומן עלילה של שלילות חוזרות ונשנות של

זהויות פוליטיות, פותח טארק את המעטפה וקורא את המכתב. השימוש שעושה חמדאן ביחסו לטארק במילה "אח" לא מחייב שמתקיימת ביניהם קרבת משפחה, שכן הוא יכול לסמן גם השתייכות לקהילה אינטימית. במכתבו כתב חמדאן שבשל זקנתו נראה שהם לא עתידים להיפגש לאחר שטארק ישוחרר מבית הסוהר, ומוריש לטארק את הבעלות על הבוסתן ועל הבית הקטן שבו לכל עץ יש דיוקן וזהות ולכל אבן יש תפקיד ומשמעות, ואף מבטיח לו שהמים הזורמים של ח'רבת אלע'טסי יגלו לו סודות.

שלילתן הדיאלקטית של הזהויות מסתיימת אפוא בירושה שמגדירה את השייכות לקהילה כשייכות למסגרת משפחתית. למעשה, מוריש חמדאן לטארק זהויות חומריות, שבהן לכל עץ יש דיוקן וזהות ולכל אבן יש תפקיד ומשמעות. בסופו של דבר, מממש הרומן את ההתמודדות עם ההרס ועם אסון הנכבה באמצעות אינטימיות קהילתית שייצוגה כמשפחתית מקנה לה זהות שלא נקטעת ולעולם לא תיקטע. הזהות הקהילתית שבה מסתיים הרומן מאשררת לא רק את הבעלות על אדמת המשפחה, אלא גם את החלל שהותירה אחריה הנכבה, שימשיך להתקיים בזיכרון המשפחתי.

גם לאחר שהסמל הלאומי ספג מכה קשה, מכה שהתמשכות הנכבה לא מאפשרת להתאושש ממנה, יכולה הפרגמנטריות של האלגוריה המשפחתית להכיל הן את הייצוג של מה שנותר והן את השבר של מה שנלקח באלימות. האלגוריות של מכתבו של חמדאן באה לידי ביטוי בסתירה בין החורבן וההרס של ח'רבת אלע'טסי לבין חיוניותם של המים הזורמים בשטחה. הרומן מצביע אפוא על כך שגם אם ההרס של המרחב הפלסטיני ממשיך להקשות את כינון של זהויות פוליטיות יציבות, ייתכן שדווקא האלגוריה היא זאת שיכולה לסמן אפשרויות, קלושות ככל שיהיו, ולהצביע על אופק של תקווה. אלה הם הסודות שמכתבו של חמדאן מצביע על מקורם באלגוריה של המים הזורמים. בסיום הרומן רואה טארק לפניו את אדם מגן העדן שמגיש לו בכף ידו שני משמישים. אדם בטוח שטארק ירצה לאכול אותם, ולכן מתרה בו ואומר: "אל תפספס את ההזדמנות, אחרי הכול זאת

עונת המשמישים" (עמ' 118). דווקא במשמיש האלגורי אולי טמונה
הבשורה מגן העדן האבוד. זוהי בשורה שמציתה זיק של תקווה
להתגברות על ההרס ועל החורבן של הנכבה.